

LÁNCZ Irén

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék,
Újvidék
lancz@nscable.net

A KÖZVETETT BESZÉDAKTUSOK¹

Indirect Speech Acts

Indirektni govorni činovi

A mindennapi kommunikációban gyakran hangzanak el olyan megnyilatkozások, amelyeket nem szó szerint kell értenie a hallgatónak, mert a beszélő szándékolt jelentése eltér a megnyilatkozás alapjául szolgáló mondat jelentésétől. A közvetett beszédaktusok klasszikus elméletét John Searle dolgozta ki. Searle elmélete szerint a közvetett beszédaktusok kimondásakor a beszélő úgy értheti a mondatot, ahogy mondja, de közben mást is ért rajta. A szándékolt jelentés a következtetés bonyolult folyamatával fejthető meg a háttérismertek figyelembevételével. Paul Grice az inferenciaelmélet keretében mutatja a közvetett beszédaktusokat. A beszélő szándékának felismerését ő is fontosnak tartja, és a jelenség magyarázatához két fogalmat vezet be, az implikátúra és az együttműködési elv fogalmát. A két elméletalkotó nézetei között lényeges különbségek vannak. A relevanciaelmélet nem húz éles határt a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés között. Grice elméletére építve Sperber és Wilson kétféle szándékot különböztet meg, az informatív és a kommunikatív szándékot. Feltevésük, hogy az értelmezés során a kóddal kapcsolatos elemzés kiegészül a teljes interpretációt lehetővé tevő következtetési folyamatokkal. De ezek a folyamatok nem csak a nyelvre jellemzőek. A nem szó szerinti jelentés az alapja a metaforának és az iróniának, és a fikció is kapcsolatba hozható a nem szó szerinti jelentéssel.

Kulcsszavak: közvetett beszédaktus, illokúciós jelentés, szándékfelismerés, inferencia, metafora

Van olyan szituáció, amelyekben a beszélő megnyilatkozását nem szó szerint kell értenie a hallgatónak, mert a szándékolt jelentés eltér a megnyilatkozás

¹ A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

alapjául szolgáló mondat jelentésétől. Ilyen esetekben a hallgatónak fel kell ismernie, milyen szándékkal fordult hozzá a beszélő, milyen illokúciós hatást kíván benne kiváltani. Nemegyszer szerkeszt a beszélő olyan megnyilatkozást, melyet ő maga úgy (is) ért, ahogy mondja, de ezen túl valami mást is, többet is ért rajta, és éppen ez az a jelentés, melyet a hallgatónak meg kell fejtenie. A jelentésnek ez az összetettebb formája. Azokat a beszédaktusokat, amelyekkel a beszélő mást mond, mint amit közölni szándékozik, közvetett beszédaktusoknak nevezzük. A közvetett beszédaktusok elméletét J. Searle dolgozta ki.

Searle abból indul ki, hogy a közvetett beszédaktusok kimondásakor a beszélő úgy értheti a mondatot, ahogy mondja, de közben „más propozíciós tartalmú másik illokúciót is ért rajta” (Searle 1988, 53). Például ha egy megnyilatkozás kívánság formájában fogalmazódik meg (*Azt kívánom/azt szeretném, hogy...*), akkor a hallgatónak fel kell ismernie, hogy a beszélő azt a tudást akarta benne „létrehozni”, hogy kéréssel fordult hozzá, és „e tudás létrejöttét azzal szándékozik elérni, hogy a hallgatóval felismerteti létrehozására irányuló szándékát” (Searle 1988, 53). Ilyen esetekben a megnyilatkozásnak két illokúciós ereje van, az egyik illokúciós aktust egy másik végrehajtásával hajtjuk végre. E két illokúciós aktust meg kell különböztetnünk egymástól.

A közvetett beszédaktusokkal kapcsolatos lényegi kérdés az, hogy miként történhet meg, hogy valami mást is érthet a beszélő a megnyilatkozásból, mint amit mondanak neki, és hogy lehetséges az, hogy a hallgató nemcsak a mondat jelentését érti meg, hanem a közvetett beszédaktus jelentését is, azaz felismeri a szándékolt jelentést is. Az elméletalkotó ezt a jelenséget először azzal magyarázta, hogy a beszédaktusok sikeres értelmezésének vannak különböző feltételei. Előkészítő, propozíciós tartalmi és komolysági feltételek létezésével számolt, amelyek ha teljesülnek, zavartalan lesz a kommunikáció. A három feltétellel történő magyarázatokkal kapcsolatban azonban kifogások merültek fel, úgyhogy Searle továbbfejlesztette korábbi elgondolásait. Hipotézise az, hogy a megnyilatkozás azáltal közölhet többet annál, mint amit a beszélő kimond, hogy a beszélő „épít a mindkettőjük számára közös – mind nyelvi, mind nem nyelvi – háttérinformációkra, valamint a hallgató általános értelmi és következtetési képességeire” (Searle 1988, 54).

A beszédaktusok egyik csoportját a direktívák alkotják. Ebbe a csoportba tartozik az utasítás, a követelés, a könyörgés és a tiltás. Direktívákként is kimondhatók, amelyeket gyakran közvetett beszédaktussal valósít meg a beszélő, és amelyeknek jelentése ugyanaz, mint a felszólító móddal szerkesztett beszédaktusnak. Természetesen nemcsak az e csoportba tartozó beszédaktusok

végrehajtásakor szokott a beszélő közvetett beszédaktusokkal élni. Ahhoz, hogy megértsük e kommunikációs formát, ismernünk kell a közvetett beszédaktusok természetét. És arra is választ kell adnia az elméletnek, hogy miért nem a szó szerint értelmezhető nyelvi formát választja a beszélő.

Searle egyik példája a javaslat visszautasítása (*A: Menjünk el ma moziba. B: Vizsgára kell készülnöm.*). B megnyilatkozásával egy tényt közölt, tehát nem a mondat jelentéséből következik, hogy visszautasítja az invitálást. Ez a mondat, ha megvalósul, és megnyilatkozásként hangzik el, azért érthető a partner számára visszautasításként, mert következtetésének bonyolult folyamatában eljut eddig. Searle tíz lépcsőben – a szó szerinti jelentésből, az elsődleges illokúcióból kiindulva – írja le azt az okfejtést, amely a közvetett beszédaktus pontos értelmezéséhez vezet. Az okfejtésben egyaránt szerepe van a nyelvi és a nem nyelvi tudásnak. Elméleti apparátusa magában foglalja a kölcsönös háttér-információt (erre épít a relevanciaelmélet is!), a beszédaktus-elméletet és a beszélgetés általános elveit.

A következőkben a saját gyűjtésemből vett példákon mutatom be a következtetés lehetséges pontjait.

A szituáció a következő: a tanár arra kéri a tanulót, hogy tanítás után ne menjen mindjárt haza, hanem segítsen a tantermet előkészíteni a rendezvényre.

Íme a tanulók válaszai közül néhány:

Haza kell mennem, mert vendégek jönnek. A német rokonom most jött haza, és csak ma ér rá, hozzá kell mennem vendégségbe. Disznót vágunk, és segíték otthon. Bocs, de sietnem kell haza, disznóvágás van. A szüleimmel sürgősen el kell utaznunk.

Mint a fenti példában is láhattuk, ezúttal is egy puszta tényközlés a válasz, amely csak bizonyos szituációban fejezhet ki visszautasítást. A javaslattevő gondolatmenete a searle-i elméletre alapozva így alakulhat:

1. Javasoltam valamit, volt rá válasz, mégpedig az, hogy vendégeik jönnek.
2. Feltételezem, hogy a tanuló együttműködött a beszélgetés során (az együttműködés elvének értelmében), és amit mondott, releváns.
3. A releváns válasz több minden lehet, beleegyezés, elutasítás, javaslattétel a tanuló részéről stb.
4. Reagálása, ha a szó szerinti jelentést nézzük, nem volt releváns.
5. Feltételezhető tehát, hogy ha releváns a megnyilatkozás, nem szó szerint kell értenem.

6. Tudom, hogy ha vendégek jönnek, a szülők szeretnék, ha gyermekük is otthon lenne, és ő is biztosan szívesen találkozna velük. (Ez fontos és tényleges háttér-információ.)
7. Ebből következően nem tud eleget tenni felkérésemnek, mert nem lehet egy időben otthon is meg az iskolában is.
8. A kérés végrehajtásának képességével kapcsolatos ez a lépés: a javaslat „elfogadásának előkészítő feltétele a proposíciós tartalmi feltételben állított aktus végrehajtására való képesség” (Searle 1988, 57).
9. Tudom, hogy olyasmit mondott a felkért tanuló, aminek az a következménye, hogy nem tud eleget tenni kérésemnek.
10. A tanuló megnyilatkozásának elsődleges illokúciója kérésem visszautasítása.

Egyéb példáim:

Elnézést, Tanárnő, otthon várnak rám, mert megyünk a mamámékhöz. Elnézést, Tanárnő, de órák után tanulnom kell, eléggé le vagyok maradva. Sajnálom, de sietnem kell haza, mert a kórházba megyünk látogatóba.

Ezekben a példában az elnézésekérés és a sajnálat kifejezése, valamint az ellentétes kötőszó egyértelműen jelzi a visszautasítást.

A következtetés során – Searle elmélete szerint – meg kell állapítani, 1) hogy az elsődleges illokúciós jelentés eltér a szó szerinti jelentéstől, és 2) hogy mit jelent az elsődleges illokúciós mondanivaló (Searle 1988, 57–58).

Searle magyarázó elve lehetővé teszi, hogy kiküszöböljük az olyan feltételeket, hogy a mondat vagy a kontextus kétértelmű, vagy hogy „beszélgetési posztulátumokat” kell feltételeznünk.

A közvetett beszédaktusok értelmezése nemcsak azért nem okoz gondot a hallgatónak, mert világismerete alapján jól tud következtetni, és mert olyan kommunikatív és pragmatikai kompetenciával rendelkezik, melynek birtokában jól tudja, mit kell kezdenie azokkal a megnyilatkozásokkal, melyeket – tartalmukból következően az adott szituációban – nem értelmezhet a szó szerinti jelentésre alapozva, hanem azért sem lesz téves értelmezése, mert azt is tudja, hogy melyek azok a mondat szerkezetek, melyekkel indirekt módon kérést vagy más direktívát fejezhetünk ki nyelvünkben.

Searle csoportosította azokat a mondatokat, melyeket konvencionálisan használunk direktívák végrehajtására. Csoportosítását figyelembe véve a saját gyűjtéséből sorolok fel példákat:

1. A hallgatónak a cselekvés végrehajtására vonatkozó képességeit érintik a következő mondatok:

El tudsz jönni hozzánk holnap? Tudsz nekem segíteni? Tudsz adni egy ceruzát? Fel tudod váltani a pénzem? Tudod, hol van a Kossuth Lajos utca? Fel tudnád váltani a pénzem? Meg tudná mondani, hol van az x utca? Tudna adni egy íróeszközt? Elvinne a suliba? Elnézést, van hely az autóban? Elvinne engem is?

Van apród?

2. A beszélő vágyát vagy kívánságát tartalmazó mondatok, melyekkel azt fejezi ki, hogy a hallgató tegyen meg valamit:

Szeretném, ha segítenél. Szeretném, ha a jövőben nem mondanál rólam ilyesmit.

Remélem, elvisztek engem is. Jó lenne, ha elvinnétek engem is. Hálás lennék, ha segítenél.

3. A hallgató vágyát vagy hajlandóságát érintő mondatok:

Hajlandó volnál segíteni? Nem akarsz elmenni bevásárolni? Nagy baj volna, ha neked kellene kitakarítanod?

4. A cselekvés megtételének indokaira vonatkozó mondatok:

Nem volna jobb, ha másnak szólnál? Nem volna jobb, ha te csinálnád?

Nem kellene mégis magadnak megcsinálni? Miért nem mondtad azonnal? Miért nem hoztad már vissza a könyvem?

Ebbe a csoportba sorolhatók olyan mondatok is, melyeknek nincs általános formájuk, tehát egyszerű tényközlések is itt kaphatnak helyet.

Searle példái: *A lábamon állsz. Nem látom a vásznat a kalapjától.*

Más példák: *Nem hoztad vissza a könyvem. Nem ajándékoztam neked a könyvet. Mára kellene a könyv, amit nemrég adtam. Elnézést, szükségem lenne a könyvemre.*

5. A mondatba beágyazódik a performatív ige:

Arra kérlek, ne mondj többet ilyet. Meg szeretnék kérni valamire. Nem baj, ha megkérlek, hogy segíts?

(Searle csoportosítását figyelembe véve határozza meg a szakirodalom a kérés stratégiáit. Például az *előkészítő* stratégia három konvencionális szerkezettel „készíti elő a hallgatót” a szándékolt cselekvés megtételére: ellenőrzi, hogy képes-e, el tudja-e végezni, ami a kérdésben van [*Fel tudnád váltani a pénzem?*], rákérdezhet hajlandóságára [*Elvinne a suliba?*] és a cselekvés

megvalósításának lehetőségére [*Lehetséges volna, hogy veletek menjek?*]. Az *akaratnyilvánítás* stratégiája megfeleltethető Searle 2. csoportjának.)

A közvetett beszédaktusok jellemzője – és ezt a példák is szemléltetik –, hogy nincs felszólító erejük, nincs kétértelműség aközött, hogy van-e vagy nincs felszólító erejük, mert nyilvánvaló, szokványos módon, konvencionálisan használjuk őket kérés vagy felszólítás kifejezésére. Searle felhívja a figyelmet arra, hogy az ilyen mondatok nem idiómák, de annyi mondható róluk, hogy idiómaszerűek, „idiomatikusan használatosak kérésként” (Searle 1988, 62). Searle azt is megállapítja, hogy a közvetett beszédaktusok kimondhatók szó szerint is. Ha kérésként hangzanak el, továbbra is megmarad szó szerinti jelentésük.

Ha azt mondja a beszélő, hogy *Szeretném, ha eljönnél hozzánk*, szó szerint is értjük, azaz hogy valóban *szeretné*, hogy a beszédpartner megtegye, ami a mellékmondatban elhangzott.

Ha beépül a mondatba vagy a szövegbe a performatív ige, szó szerint jelezve van az illokúciós mondanivaló.

Searle elmélete szerint az illokúciós aktusokra általában érvényes, hogy feltételekkel kell számolnunk, „amelyekre szükség van az aktus sikeres és szerencsés végrehajtásához” (Searle 1988, 65). A feltételek lehetővé tették, hogy a felvázolt csoportokat háromra redukálja. A kérés aktusának típusai: 1) melyek az aktus végrehajtásának szerencsefeltételeivel kapcsolatosak, 2) melyek az indokokkal kapcsolatosak és 3) melyekben az egyik elem beágyazódik a másikba.

A kéréshez kapcsolódik az *előkészületi feltétel*: a hallgató képes a cselekvés végrehajtására, a *komolysági feltétel*: a beszélő azt akarja, hogy a hallgató megtegye a cselekvést, a *propozíciós tartalmi feltétel*: a beszélő predikálja a cselekvés aktusát, valamint a *lényegi feltétel*: kísérlet, hogy a beszélő rávegye a hallgatót, hogy megtegye a predikált cselekvést.

A példák és a feltételek figyelembevétele alapján Searle általánosításokat fogalmaz meg:

Közvetett kérés vagy direktíva végrehajtható úgy, hogy a beszélő kérdezi vagy állítja, hogy fennáll-e az előkészületi feltétel, a propozíciós tartalmi feltétel, és megvannak-e az indokai a cselekvés megtételének, és állítja (nem kérdezi!) a komolysági feltétel fennállását.

A közvetett beszédaktusokkal kapcsolatos problémaként említi az elméletalkotó, hogy nem minden lehetséges szintaktikai forma felel meg a közvetett beszédaktusnak. Van, amelyik szerkezet jobban megfelel más szerkezeteknél. Például a kérdésnek vannak olyan formái, amelyekkel kérhetünk, de nem minden kérdés alkalmas erre. Searle példái:

Meg akarod tenni A-t?

Óhajtod megtenni A-t?

Vagy:

Meg tudod tenni A-t?

Képes vagy megtenni A-t?

A két-két kérdő mondatból az első könnyebben lehet közvetett kérdés a másodikonál. Az elméletnek magyarázatot kell adnia arra, hogy miért van így.

A magyarázat kerete a beszédaktus-elmélet és az együttműködő beszélgetés elvei. Azt mindenképpen figyelembe kell venni, hogy különbség van a használati és a jelentésbeli konvenciók között. Nincs konvencionálisan felszólító erejük (jelentésük) a *tudod, tudnád, szeretném, remélem* stb. szavakkal alkotott szerkezeteknek, mégis a kérdés konvencionális formáit hozzuk létre velük. Ez a tény az udvariasság elvével magyarázható meg: „Az udvariasság a kérések közvetettségének legkiemelkedőbb indítéka, s némely formának természetes hajlamuk van arra, hogy a közvetett kérések konvencionálisan udvarias formáivá váljanak” (Searle 1988, 70). Ha ez a magyarázat elfogadható, válasz adható arra a kérdésre, hogy miért vannak különbségek a nyelvek között a közvetett beszédaktusok formáiban, és fordításkor miért nem maradnak meg minden esetben a konvencionális formák. A mondatnak idiomatikusnak kell lennie, és a mennyiség maximájának eleget kell tennie. Tehát van olyan szituáció, melyben könnyen elhangozhat, hogy *Elvisznek/elvinnének engem is?* De ez a mondat aligha: *Fennállhat az az eset, amelyre érvényes lenne, hogy mivel ti is az iskola felé mentek, engem is beengedtek az autóba, és elvinnétek?* Egy ilyen bonyolultabb szerkezet nem válhat idiomatikusná, és vétenénk vele a mennyiség maximája ellen. Ezt a kérdést tárgyalva javasolta Searle P. Grice maximáinak, pontosabban az egyik maxima tartalmának kiegészítését: „Beszélj idiomatikusán, hacsak nincs rá különös okod, hogy másként tégy” (Searle 1988, 70). Úgy véli, ezzel ki lehetne egészíteni a mód maximáját. (E javaslatnak nem lett visszhangja.)

Problémaként merül fel az is, hogy miért van aszimmetria a komolysági és a többi feltétel között. Ugyanis a komolyságit állítjuk, a többire kérdezzünk. Erre az a válasz adható, hogy azt, hogy *Szeretném, ha...* állíthatjuk, de nem kérdezhetünk rá, mert furcsa lenne saját vágyainkról (és lelkiállapotainkról) kérdést feltenni – másokhoz szólva. Vagy az *Ugye segítesz?* lehet kérdés, de nem lehet az, hogy *Magunkra akarsz bennünket hagyni?* Ez Searle példája (Searle 1988, 71).

Amit Searle kifejtett a direktívákkal kapcsolatban, szerinte működik a közvetett beszédaktusok más eseteinél is.

Searle elméletében tehát a megnyilatkozások két illokúciós erővel rendelkeznek, az elsődleges a beszélő szándékolt jelentése, a másodlagos pedig a megnyilatkozásban szó szerinti jelentése. A konvencionálisan közvetett beszédaktusok beépülnek mindennapi beszédünkbe, és széleskörűen elterjedt formákban fordulnak elő. A nem konvencionális közvetett beszédaktusok viszont csak bizonyos szituációkban értelmezhetők. Ide tartozik a fenyegetés és a szexuális csábítás néhány változata (Jagodics–Janacsek–Németh 2013, 254). Searle kettős szándékot feltételez, azt, hogy közölje mondatának tartalmát, valamint azt, hogy ezt a szándékot a hallgató az interpretációt irányító konvencionális szabályok alapján felismerje. A szándékfelismerést tehát a mondat és szavai konvencionális jelentésére építi.

Grice, aki szintén foglalkozott a beszédaktusokkal, másként feltételezi az értelmezést. A természetes jelentést megkülönböztette a nem természetes jelentéstől. A nem természetes jelentés fogalmát úgy értelmezte, hogy a beszélő mondani akar valamit mondatával, melynek kimondásával hatást akar gyakorolni a beszédpartnerre, úgy, hogy a partner felismerje ezt a szándékot. A szándékfelismerést azonban nem csak a konvencionális jelentésre építi. Két fogalmat vezetett be a „társalgás logikájának” magyarázatához, az egyik az implikátúra, a másik az együttműködési alapelv. Ez az elv azt mondja ki, hogy a kommunikáció úgy lesz sikeres, ha mind a beszélő, mind a hallgató mindent megtesz a kommunikáció sikerének érdekében, azaz, ha együttműködnek: „legyen adalékod a társalgáshoz olyan, amilyet azon a helyen, ahol megjelenik, annak a beszélgetésnek elfogadott célja vagy iránya elvár, amelyben éppen részt veszel” (Grice 1988, 237). Mivel a kommunikáció során elhangzott megnyilatkozások jelentése nem mindig azonos a mondatok konvencionális jelentésével, megkülönbözteti azt, amit mondunk attól, amit közölni akarunk. Erre a különbségtételre egyébként Searle elméletében is sor került.

Grice két eszközt határoz meg, amely lehetővé teszi, hogy mást közöljünk, mint amit mondunk: a konvencionális és a társalgási implikátúrát. Elmélete szerint a társalgási implikátúrák magyarázata az együttműködés elvét kifejítő maximák segítségével lehetséges. Ha mást mondunk, mint amit közlünk, nem tartjuk magunkat a relevancia maximájához. Tehát a relevancia maximáját sérti meg a beszélő, ha nem azt mondja, *Vigyetek el engem is*, hanem érdeklődik (*Elvinnétek?*), ugyanis azt akarja, hogy elvigyék. A következtetést az implikátúrából kiindulva Grice egyszerűbbnek feltételezi (Szili 2004, 85).

A közvetett beszédaktusok értelmezésében különbségek vannak Searle és Grice elméletében. A. Reboul és J. Moeschler részletesen tárgyalja e különbségeket (Reboul–Moeschler 2000, 65–75), de nem Searle továbbfejlesztett

elméletét veszik figyelembe, és nem a fentebb ismertetett feltevésekből indulnak ki. A kifogásuk Searle elméletének első változatával kapcsolatban az, hogy a beszédaktus-elmélet alapján nem jósolható meg, milyen szándék rejlik a kérdő mondatban, amellyel kérünk valamit, „mivel az nem felismerhető a mondat konvencionális jelentése alapján” (Reboul–Moeschler 2000, 65). Nem említik viszont a következtetés lépéseit, melyek közül az első figyelembe veszi a konvencionális jelentést, amelyből kiindulva a megnyilatkozás értelmezője eljuthat a beszélő szándékának felismeréséig. A szerzőpáros szerint az elmélet korábbi változatának buktatóját Searle úgy próbálja kiküszöbölni, hogy bevezeti az elsődleges és másodlagos aktus fogalmát: az elsődleges aktus (a kérdés) a másodlagos közvetítésével (a kérdéssel) valósul meg. Viszont egy másik szöveghelyen a szerzőpáros is megemlíti, hogy Searle számol a háttérismeretek szerepével, de véleményük az, hogy Searle elmélete még így sem ad megfelelő magyarázatot a társalgási implikaturák értelmezésére. Grice inferenciamodelljét azonban alkalmasnak tartják erre. Grice elméletének lényege, hogy az implikaturákat inferenciával (logikai következtetéssel) vezeti le. Viszont ha hamis az egyik premissza, hamis lesz a következtetés, tehát „a társalgási implikaturák tévedésekre és félreértésekre adhatnak okot” (Reboul–Moeschler 2000, 71). Grice elmélete azonban a következtetés kudarcát is meg tudja magyarázni.

Az idézett szerzőpáros a kognitív tudomány célja felől is értékeli a két pragmatikaelméletet, azaz megállapítják velük kapcsolatban, hogy mennyire járulnak hozzá az emberi gondolkodás működésének magyarázatához, és hogy hozhatók összhangba a funkcionalizmussal és a reprezentacionalizmussal. Grice elmélete ezt figyelembe véve nem illeszhető be egy informatikai formalizmusba, mert az alkalmazott szabályok nem explicitek, nem tudni, miként választja ki a megnyilatkozás értelmezője a kiinduló premisszákat, és mikor jut el a szándékolt jelentéshez, vagyis a megfelelő értelmezéséhez. Searle pedig nem funkcionalista, nem ismerte el az ember és a gép közötti funkcionális megfeleltetést, és rendszerét nem tartják alkalmasnak arra, hogy számot adjon a megnyilatkozások értelmezéséről (Reboul–Moeschler 2000, 72–74). Bár Grice jó úton járt, elmélete nem lehet része a kognitív tudománynak. Lehetett azonban építeni rá. D. Sperber és D. Wilson a Grice által definiált négy maxima (mennyiség, minőség, relevancia és mód/modor) közül egyre, a relevancia (relációként is előfordul a szakirodalomban) maximájára alapozza a kognitív pragmatikai elméletet, a relevanciaelméletet. E szerint az elmélet szerint is – és e ponton is kapcsolódnak Grice-hoz –, a megnyilatkozás értelmezése következtetési folyamatokon alapul. Sőt, abban is követőinek tekinthetők, hogy ők is kétféle szándékot különböztetnek meg, az informatív és a kommunikatív

szándékot. Az informatív szándék a beszélőnek az a szándéka, hogy beszélgetőtársa tudtára adjon valamilyen információt, a kommunikatív szándék pedig a beszélőnek az a szándéka, hogy felismertesse a beszédpartnerrel informatív szándékát. Elméletük azonban el is tér Grice-étől, ugyanis a relevanciaelv nem ír elő semmit, nem normatív, ezért interpretációs elvnek tekinthető.

A közvetett beszédaktusok értelmezésének másmilyen lehetőségeit is kidolgozták. Például D. Gordon és G. Lakoff rendszerében „a közvetett beszédaktusok a szó szerinti aktus érvényesülési feltételeire vonatkoztatva értelmeződnek”, a kérdéssel a kérés „olyan feltételeire kérdezzünk rá, melyeknek megléte szükségeltetik” a kérés érvényesüléséhez (Szili 2004, 86).

T. Holtgraves és R. Gibbs is tett megjegyzést a közvetett beszédaktusokkal kapcsolatban. Tulajdonképpen ugyanúgy vélekednek, mint Searle, azaz hogy a nyelvhasználók széles köre értelmezni tudja a közvetett beszédaktusokat. Feltevésük azonban az, hogy a hallgatók nem a szó szerinti, hanem az illokúciós szempontból elsődleges jelentéstartalom alapján következtetnek a megnyilatkozás jelentésére (Jagodics–Janacsek–Németh 2013, 254). Velük szemben Searle elméletében – mint fentebb volt róla szó –, a szó szerinti jelentés is szerepet játszik a következtetésekben.

A közvetett beszédaktusok használatát már Searle kapcsolatba hozta az udvariassággal. P. Brown és S. Levinson udvariassági elméletében is szó esik arról, hogy miért választja gyakran a nyelvhasználó az ilyen beszédaktust. Mivel a szerzők E. Goffman homlokzatfogalmára építenek, magyarázatuk is ezen alapul. A közvetett beszédaktussal a homlokzat (face, arc) védve marad. A negatív udvariasság stratégiái között elsőként említik a szerzők a közvetett beszédaktust (Légy konvencionálisan közvetett), amellyel eléri a beszélő, hogy védett maradjon a címzett/a hallgató negatív homlokzata, azaz „cselekvési szabadságában ne korlátozzák, és figyelmét ne terheljék” (Brown–Levinson 1995, 86–88).

Van olyan megjegyzés is a közvetett beszédaktussal kapcsolatban, mely szerint rejtett jelentése a manipulálásnak is eszköze lehet (Jagodics–Janacsek–Németh 2013, 255), az együttműködés hiányában letagadhatjuk a rejtett jelentést.

Egy újabb megközelítés kapcsolatba hozza a közvetett beszédaktus értelmezését (pontosabban az értelmezéséhez szükséges időt) a munkamemóriakapacitással. Mivel a nyelvészeti és pszicholingvisztikai elméletek szerint az indirekt megnyilvánulások megértéséhez szükséges a kontextus ismeretén túl a szándékutajdonítási képesség is (Pinker és mtsai 2008, Grice 1957), így feltehetőleg különbséget találhatunk a közvetett beszédaktusok megértésében a mentális állapotutajdonítási képesség fejlettségében megmutatkozó eltérések miatt (Jagodics–Janacsek–Németh 2013, 256).

Ezeket az értelmezésben kimutató különbségeket kutatta a három idézett szerző pszicholingvisztikai megközelítéssel. Egyik kiindulópontjuk az volt, hogy a munkamemória-kapacitásnak szerepe van a szövegek és a közvetett beszédaktusok értelmezésében is. Feltételezésük, hogy mivel a mindennapi életben gyakran használunk közvetett beszédaktusokat, az alacsonyabb munkamemóriával rendelkezők az ilyen megfogalmazásokat részesítik előnyben a direkt megfogalmazású mondatokkal szemben, és rövidebb idő alatt tudják őket értelmezni. A magasabb munkamemória-kapacitásúaknál viszont nincs különbség a kétféle megfogalmazás értelmezésének ideje között (Jagodics–Janacsek–Németh 2013, 256–257). A vizsgálat eredménye azonban nem igazolta a hipotézist. A felmérés résztvevői a direkt beszédaktust dolgozták fel/értelmezték gyorsabban. Ezt a szerzők azzal magyarázták, hogy a közvetett beszédaktusok kétértelműségei több kognitív erőforrást igényeltek (Jagodics–Janacsek–Németh 2013, 265).

A metafora és az irónia is közvetett beszédaktus olyan értelemben, hogy jelentésük nem szó szerinti.

A metaforával Searle és Grice is foglalkozott, és témája a metafora a relevanciaelméletnek is. A megállapításaik között vannak eltérések.

Searle, aki a klasszikus metaforaelmélet képviselője, a közvetett beszédaktusok elméletét használja fel a metafora értelmezésekor. Elmélete szerint a beszélő mond valamit, és azt úgy is érti, és valami mást is ért rajta (mint láttuk, kérdéssel kérhetünk). Szerinte amit a beszélő mond a metafora kimondásakor, nem része annak, amit kommunikálni akar. Grice úgy véli, amit a beszélő *mond*, kötődik a konvencionális használathoz, és része annak, amit kommunikálni kíván, és úgy is érti, ahogy mondja.

Egy metafora kimondásakor Grice szerint is a beszélő egy valamit *mond*, és valami mást *ért* rajta, mást közöl. Grice utal arra is, hogy a maximák semmi-bevétele a figuratív beszédmód kontextusában fordul elő – a trópusokban. A nem szó szerinti nyelvhasználatra bevezeti az „úgy tesz, mintha mondaná” terminust (Zvolenszky 2006, 13). Nála a metafora látszat-állítás. Zvolenszky a két felfogást magyarázva többek között azzal érvel, hogy a *mond* fogalmában van a probléma, mert nem ugyanazt jelenti a két elméletalkotónál. Searle-nél köznapi használata van a *mond* szónak. Grice így határozza meg a szó jelentését: „Úgy, ahogy én használom a mond (say) igét, ezen azt értem, amit valaki az általa kimondott szavak (a mondat) hagyományos jelentéséhez szorosan kapcsolódva mondott” (Grice 1988, 236).

Grice és Searle elmélete azonban mást mond a figuratív nyelvhasználatról: Searle szerint ugyanis ilyenkor a beszélő a (metaforikus, ironikus vagy másféle figuratív) állítást mondja ugyan, de valami mást ért rajta; Grice álláspont-

ja ellenben az, hogy a beszélő csak úgy tesz, mintha a trópust mondaná, de csak látszólag mondja azt, és a látszat-állítás révén valami mást kommunikál (Zvolenszky 2006, 14).

A relevanciaelméletben a konvencionális jelentés által meghatározott *mond* szintje nem különíthető el a (kontextuális hatások által sokrétűen befolyásolt) *kommunikál* szintjétől (Zvolenszky 2006, 17). A kérdés az, hogy a metafora implikaturaként kommunikál-e vagy közvetlenül állít valamit. A kontextualisták szerint az utóbbiról van szó, és elvetik Grice metaforaelméletét.

Elisabeth Camp szerint a metafora mégis implikatura (Zvolenszky 2006, 15). „A klasszikus metaforaelméletek sokat hangsúlyozták, hogy a metaforák szó szerinti értelemben hamisak, és azt feltételezték, hogy a hamisság felismerése egy specifikus értelmezési folyamatot indít el” (Reboul–Moeschler 2000, 207). Ez a folyamat vezet el a nem szó szerinti jelentés felismeréséhez. Sperber és Wilson metaforaelemzése nem említi a nem szó szerinti jelentést, és igazságáról sem esik szó, mert a metaforák nem is mindig hamisak. Több mindent implikálhatnak, és ezek közül néhány igaz lehet. A relevanciaelmélet „azt az alapelvet fogadja el, hogy bizonyos gondolatokat csak nem szó szerinti megnyilatkozásokkal tudunk kifejezni” (Jagodics–Janacsek–Németh 2013, 208).

Az irónia esetében a mondat/szöveg szó szerinti jelentése ellentétben áll a beszélő szándékolt jelentésével. Az irónia sajátos intonációval hangzik, a szupraszegmentális tényezők (mondat-, illetve szövegfonetikai eszközök) jutnak nagy szerephez a szó szerinti jelentéssel ellentétes jelentés közléséhez.

A fikció is a nem szó szerinti diskurzustípus egyik fajtája (Reboul–Moeschler 2000, 212).

Irodalom

- Brown, Penelope–Levinson, Stephen C. 1995. Univerzálialak a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. In *A szóbeli befolyásolás alapjai II.*, szerk. Síklaki István. 31–115. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Grice, Herbert Paul. 1957. Meaning. *The philosophical Review*. 66. 377–388.
- Grice, Herbert Paul. 1988. A társalgás logikája. In *Nyelv, kommunikáció, cselekvés I.*, szerk. Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás. 233–250. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Jagodics Balázs–Janacsek Karolina–Németh Dezső. 2013. *Az indirekt beszédaktusok feldolgozásának reakció-mérési vizsgálata*. http://www.researchgate.net/publication/270531854_Az_indirekt_beszédaktusok_feldolgozsnak_reakciid-mrse_vizsglata (2015. jún. 13.)

- Pinker, Steven–Nowak, Martin A.–Lee, J. J. 2008. The logic of indirect speech. *PNAS*, 105 (3) 833–838.
- Reboul, Anne–Moeschler, Jacques. 2000. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Searle, John Rogers. 1988. In *Nyelv, kommunikáció, cselekvés I.*, szerk. Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás. 53–76. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szili Katalin. 2004. *Tetté vált szavak: A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Zvolenszky Zsófia. 2006. Grice metaforaelméletének védelmében. Ki mondta, hogy az élet nem habos torta? *Világosság*, 8–9–10. 9–19. <http://www.vilagosság.hu/pdf/20070507213140.pdf> (2015. jún. 13.)

INDIRECT SPEECH ACTS

In everyday communications we often hear utterances which are not meant to be understood literally because what the speaker intends to say is different from the actual meaning of the sentence uttered. The classical theory of indirect speech acts was developed by J. Searle. According to his theory the speaker when uttering an indirect speech act can understand the sentence the way he says it, but can mean something else as well. The intended meaning can be detected through the complicated process of deduction, taking into consideration background knowledge. P. Grice shows indirect speech acts including them into the frame of the theory of interference. He also considers the intention of the speaker to be important, and introduces two concepts to the understanding of the phenomenon: the principles of implicature and of cooperation. There are significant differences between the views of the two scholars. The theory of relevance does not draw a sharp dividing line between literal/ direct and indirect meaning. Building upon / Following up on Grice's theory, Sperber and Wilson differentiate between two kinds of intentions: the informative and the communicative intention. Their assumption is that in the process of interpretation analysis related / connected to the code is supplemented by deductive processes which enable / make possible full interpretation. These processes are however characteristic not only of language. Non literal / indirect meaning is the basis of metaphors and irony as well, and fiction can also be related to it.

Keywords: indirect speech act, illocutional meaning, recognizing the intention, interference, metaphor

INDIREKTNI GOVORNI ČINOVI

U svakodnevnoj komunikaciji se često čuju iskazi koje ne treba shvatiti doslovno, jer se značenje koje govornik namerava da saopšti razlikuje od značenja rečenice koja je

u osnovi iskaza. Po Serlu, prilikom izgovora indirektnog govornog čina govornik može da shvati rečenicu onako kako je izgovara, a istovremeno pod tim podrazumeva i nešto drugo. Značenje koje namerava da saopšti može se rešavati komplikovanim procesom zaključivanja uzimajući u obzir i prenesena značenja. Grajs u okviru teorije inferencije prikazuje indirektne govorne činove. On, takođe, smatra važnim prepoznavanje namere govornika te, da bi dao objašnjenje ovakvih pojava, uvodi dva pojma: pojam implikature i pojam principa kooperacije. Postoje suštinske razlike u shvatanjima pomenuta dva teoretičara. Teorija relevancije ne pravi razliku između doslovnog i prenesenog značenja. Oslanjajući se na teoriju Grajsa, Sperber i Vilson razlikuju dve vrste namere: informativnu i komunikativnu nameru. Njihova pretpostavka je da se prilikom interpretacije iskaza analiza koja je u vezi sa kodom dopunjava procesom zaključivanja koja omogućava potpunu interpretaciju. Ovi procesi nisu karakteristični samo za jezik. Preneseno značenje je osnova metafore i ironije, a i fikcija se može povezati sa prenesenim značenjem.

Ključne reči: indirektni govorni čin, ilokuciono značenje, prepoznavanje namere, inferencija, metafora

A kézirat leadásának ideje: 2015. aug. 1.

Közlésre elfogadva: 2015. okt. 1.